

PRISUSTVO BOŠNJAKINJE U DŽAMIJI KROZ POVIJEST: STAVOVI ULEME I OBIČAJNE PRAKSE

Sumeja LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
sumeja.ljevakovic@iitb.ba

SAŽETAK: Rad u uvodnom dijelu donosi kratku analizu općeg stanovišta islama spram pitanja odlaska žena u džamije. U tom smislu, u radu je dat pregled hadisa koji govore o zabrani sprečavanja žena da posjećuju džamije te se analizira kako je, pod izgovorom primjene principa *fesadu-z-zemana* ili “iskvarenosti vremena”, došlo do zanemarivanja ove Vjerovjesnikove zabrane nakon njegove smrti. Ovom stavu posebno je bila naklonjena ulema hanefijskog mezheba kojem je pripadala i sama bošnjačka ulema. Uzimajući to u obzir, rad u nastavku daje pregled stavova bošnjačke uleme o ovom pitanju te analizu običajne prakse odlaska žena u džamije, obavljanje obreda u džematu i njihovo učešće u drugim vjerskim aktivnostima unutar džamije od postosmanskog perioda do današnjih dana.

Ključne riječi: Bošnjakinja, muslimanka, ulema, hanefijski mezheb, džuma-namaz, teravib-namaz, vjerski običaj

Uvod

Pravo žena na odlazak u džamiju, njihovo pravo na obavljanje obreda u džematu, kao i učešće u drugim društvenim i obrazovnim aktivnostima unutar džamije i u džematu danas niko ne spori. Istina, još od najranijeg perioda islama muslimanska zajednica se suočila s pokušajima zabranjivanja odlaska ženama u džamije ili ograničavanja njihovog prava na obavljanje zajedničkih obreda u džamijama. Zbog takvih pokušaja, Vjerovjesnik, a.s., u više navrata zabranio je da se ženama sprečava odlazak u džamije ili ograničava njihovo učešće u obrednim i društvenim aktivnostima unutar džamije. Ova zabrana zabilježena je u nekoliko *sahih* predanja, što otklanja bilo kakvu sumnju u istinitost istih.

Tako imam Muslim bilježi od Ebu Hurejre da je Poslanik, a.s., kazao: “Ne branite Allahovim robinjama odlazak u džamije!” (Muslim, 1991:152) Ebu Davud bilježi da je Vjerovjesnik, a.s., rekao: “Ne zabranjujte svojim ženama džamije, a njihove kuće su im bolje.” (Ebu Davud, s.a.:193) Također, u još jednom *sahih* predanju koje bilježi Muslim, Abdullah ibn Omer prenio je da je Muhammed, a.s., naredio: “Kada nekom od vas žena traži dozvolu da ide u džamiju, neka joj to ne zabranjuje!” U istom predanju bilježi se da je, čuvši ovaj hadis, Bilal, sin Abdullahov, kazao: “Tako mi Allaha, mi ćemo im zabranjivati!” Na ovu reakciju, Abdullah je prišao sinu i prijekorno mu odgovorio: “Ja ti govorim šta je kazao

Vjerovjesnik, a.s., a ti kažeš: ‘Mi ćemo im zabranjivati!’?” (Muslim, 1991:153)

Pored ovih predanja koja naslućuju pokušaje sprečavanja žena da posjećuju džamije u vrijeme Poslanika, a.s., brojna predanja iz ovog perioda svjedoče da se muslimanska zajednica ovim pokušajima uspješno usprotivila te da su i u praksi žene prisustvovalе dnevnim namazima, džuma-namazima, bajram-namazima, ali i da su učestvovalе u društvenim okupljanjima i savjetovanjima koja su održavana u džamijama. Muslimanke su i u godinama nakon preseljenja Vjerovjesnika, a.s., nastavile da posjećuju džamije, da zajednički obavljaju propisane obrede ali i da učestvuju u drugim aktivnostima unutar džamija. Na temelju ovih predanja koja su zabilježena u šest

vjerodostojnih zbirki hadisa, ulema je bila i ostala saglasna da je ženama odlazak i prisustvo u džamijama u osnovi dozvoljeno.

Međutim, kao što su se u vrijeme Pejgambera, a.s., javljali pokušaji da se ženama zabrani odlazak u džamiju, tako su se i u periodu nakon njegove smrti javljale tendencije da se ženama stave okovi predislamskih običaja i da se Kur'anu pripíše prohibicija vidljivosti žene u vanjskom svijetu, a što uključuje i džamiju. Pitanje odlaska žena u džamiju ubrzo je postalo usko povezano s pitanjem pokrivanja lica žena, odvajanja žena od muškaraca, izolacije žena iz društva, odnosno vidljivosti žene u javnoj sferi općenito. Ulema je svoje stavove o pokrivanju žena temeljila, između ostalog, i na ajetima u kojima se Poslanikovim, a.s., ženama preporučuje boravak u kući, dok su, s druge strane, ajeti o pokrivanju žena tumačeni u kontekstu obaveze odvajanja žena od muškaraca, izolacije iz društva i obaveze boravka u kući. U toj atmosferi i s istim nastojanjima, u mnogim muslimanskim sredinama gdje se islam širio, a naročito u dijelovima srednje Azije i Afrike, žene nisu imale pristup džamijama jer su bile obavezne da borave u kućama. Ovakav odnos je institucionalizirao potpunu ili djelomičnu sekluziju muslimanki i njihovo odvajanje od džamijskog prostora, što se reflektiralo i na samu arhitekturu prostora, odnosno nedostatak prostora koji je namijenjen ženama u džamijama širom svijeta.

Stavovi bošnjačke uleme o prisustvu žena u džamijama u Bosni i Hercegovini

Premda je ulema, nekoliko stoljeća nakon smrti Poslanika, a.s., zagovarala zabranu izlaska ženama iz kuće, većina uleme nije bila stava da je ženama potpuno zabranjeno posjećivati džamije. Ovakvim stavovima najviše su pribjegavali pravnici hanefijskog mezheba koji su slijedili i prihvatili Bošnjaci. U djelima klasičnih hanefijskih pravnikâ primjećujemo da se u tretiranju pitanja odlaska žena

u džamije primarno citiraju stavovi utemeljitelja hanefijske pravne škole, imama Ebu Hanife, koji je dozvolio staricama odlazak na noćne farz-namaze i bajram-namaz, a zabranio im je odlazak na dnevne namaze i džuma-namaz. Uz ove, navode se i stavovi njegovih učenika imama Ebu Jusufa i Muhammeda eš-Šejbanija koji su dozvolili starijim ženama odlazak u džamiju na sve namaze. (Ibn Madže, 2004: 101-102; Bedruddin el-'Ajni, s. a.:156) Iako su ovi stavovi bili, kako neki savremeni učenjaci hanefijskog mezheba primjećuju, izraženi u formi negiranja obaveze ili pokudenosti djela, a ne u formi zabrane da žene posjećuju džamije, mnogi kasniji udžbenici hanefijskog fikha pozivali su se na stavove imama Ebu Hanife i njegovih učenika institucionalizirajući zabranu posjećivanja džamija ženama.

Stavovi hanefijskih učenjaka o zabrani odlaska ženama u džamiju bili su prisutni i među bošnjačkom ulemom kao i u određenim vjerskim udžbenicima koji su u osmanskom i postosmanskom periodu bili u upotrebi u Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje je u tom periodu kod Bošnjaka, kao i u brojnim drugim muslimanskim sredinama, bilo usko vezano za pitanje izlaska žene iz kuće, odvajanja žena od muškaraca, izolacije žena iz društva, odnosno vidljivosti žena u javnoj sferi općenito.

U vrijeme austrougarske uprave zahtjevi bošnjačke uleme za izolaciju žena iz društva i ograničenosti njihovog kretanja bili su naročito glasni. Kako Šukrija Kurtović (1922:52) onovremeno primjećuje, među Bošnjacima je bilo uvriježeno mišljenje da ženama kuća nije namijenjena samo kao zanimanje već i za skrivanje, odnosno vjerom propisano krijenje.

Stavovi Bošnjaka ili njihovo razumijevanje pitanja 'krijenja' žena, segregacije žena od muškaraca, odnosno zabrane vidljivosti žene u javnoj sferi bili su u velikoj mjeri vezani za propise hanefijskog mezheba koji se tiču odlaska žena u džamiju. Stavovi o ovom pitanju posebno su došli do izražaja u raspravama o otvaranju ženskih viših obrazovnih zavoda kod Bošnjaka koji su

podrazumijevali izmjenu svijesti o vidljivosti muslimanke u javnoj sferi i ulozi žene u društvu općenito. Naime, nakon što je na Prvoj islamskoj prosvjetnoj anketi (1910-1911) zaključeno da se u svakom većem muslimanskom mjestu treba osnovati muslimanska ženska škola, a u Sarajevu ženska muslimanska preparandija "Dar-ul-muallimat", nekoliko mjeseci kasnije s radom je započela Druga islamska prosvjetna anketa (1911-1912) na kojoj je najveće interesovanje javnosti privukla 16. sjednica održana 28. decembra gdje se raspravljalo o otvaranju viših djevojačkih muslimanskih škola i preparandije "Dar-ul-muallimat". Na početku ove sjednice, predsjednik ankete, tadašnji reisul-ulema Sulejman-ef. Šarac, prisutnim članovima ankete predočio je dopis Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 2. maja 1911. godine u kojem se obavještava Ulema-medžlis da Vlada postojeći produžni tečaj pri muslimanskoj ženskoj školi u Sarajevu želi pretvoriti u četverorazrednu višu djevojačku školu i osnovati zasebnu žensku muslimansku preparandiju. U pismu se posebno istaklo da će škole biti uređene prema muslimanskim interesima a odgovarale bi državnim višim i učiteljskim školama. Predsjednik ankete je upoznao članove ankete i s činjenicom da je 20. septembra Ulema-medžlis na ovaj dopis odgovorio da se ne slaže s tim iz dva razloga: prvi, učenice bi ove škole pohađale u godinama kada se po šerijatu trebaju kriti, a i ne smiju se miješati osim s bližim rodom, i drugo, jer bi učenice po završetku ovih škola trebale da služe kao učiteljice u javnim narodnim osnovnim školama, a to se kosi sa šerijatskim propisima. (Zapisnici, 1912: 113)

Nakon izlaganja i druge prepiske Ulema-medžlisa sa Zemaljskom vladom, ovo pitanje je stavljeno na raspravu. Brojni članovi ankete složili su se sa stavom Ulema-medžlisa po ovom pitanju, navodeći kao dokaz zabranu posjećivanja džamija ženama. Tako je učešće u raspravi prvi uzeo mostarski muderis školovan u Istanbulu hadži Salih-ef. Alajbegović (Mehmedović, 2018:46) koji je kazao da djevojčice polaze u mekteb

sa 6 godina, što znači da bi djevojčice završile mektebi-ibtidaiju s 8 godina, i osnovnu školu s 12 godina. One bi u to vrijeme, kaže on, trebale biti punoljetne, a žena “kad bude *baliga* (punoljetna, op. a.) onda joj šerijat zabranjuje ići i u džamiju. Kod Imami Azama osim *adžuze* (starice, op. a.) svima ženskima je zabranjeno.” (Zapisnici, 1912: 116) Štaviše, on dodaje da dvojica učenika Imami Azama kažu da apsolutno “svakoj ženi treba zabraniti iđenje u džamiju jer *fesadi-zeman*¹ postoji”. (Zapisnici, 1912: 116) Ta pokvarenost, kako ocjenjuje Alajbegović, i dalje postoji, zbog čega se zaključuje da ženama nakon 12. godine ne treba dozvoliti da idu u škole. Ako je ženama zabranjeno radi ibadeta izlaziti kako se ne bi miješale s muškarcima, sigurno im to ne može biti dozvoljeno radi dunjalučke stvari, zaključuje Alajbegović. (1912:116)

Stav Alajbegovića nisu odbacili drugi članovi Ankete, iako su koristili druge argumente protiv otvaranja spomenutih ženskih zavoda. Sličan stav iznio je jedino učenik Saliha Alajbegovića Ahmed Karabeg (umro 1942) koji je kazao da se po šerijatu djevojci najdalje do 15. godine dozvoljava, i to samo uz prijeku nuždu, izlaziti vani. (Zapisnici, 1912:122)

Ovakvi stavovi su po prvi put bili na meti javne kritike u bošnjačkom društvu kada je Dževad Sulejmanpašić 1918. godine objavio brošuru *Jedan prilog riješenju našeg muslim. ženskog pitanja* u kojoj je otvoreno pozivao na otkrivanje lica žena, njihov izlazak iz kuće, obrazovanje, rad i društveni angažman po uzoru na prve muslimanke i muslimanke u Carigradu. Na njegov poziv reagirao je izvjesni Ibni Muslim koji je stav Sulejmanpašića shvatio kao udar na ustaljeni običaj zatvaranja i segregaciju žena. U tom smislu, on je kazao da je tačno da su žene u prvo vrijeme islama učestvovala u ratu i drugim društvenim aktivnostima ali da će savremene žene imati pravo da izađu iz haremluka² i da uživaju ona

¹ Pokvarenost ili izopačenost prilika, morala, prirodnog ambijenta, pojava nevolja

² Prostor za stanovanje u kući u kojem borave žene.

Bošnjakinje u haremu GHB džamije na džezazi reisul-ulemi Džemaluddin-efendiji Čauševiću 28. marta 1938. godine (Izvor: GHB, SF- 1394/97)

prava koja uživaju i muškarci tek onda kada njihov odgoj, moral i čistoća duše budu kao kod prvih muslimanki. (Ibni Muslim, 1919)

Alejbegović, Karabeg ili Ibni Muslim o ovome nisu govorili po vlastitim prohtjevima. Zatvaranje žene u kuću među Bošnjacima nije bio samo običaj, već je ono bilo prisutno i u vjerskim udžbenicima u kojima se o tome govorilo kao o vjerskom propisu koji je, između ostalog, uključivao i propis zabrane posjećivanja džamija mlađim ženama. O tome je govorio i reisul-ulema Džemaludin Čaušević tokom jedne od pripremnih konferencija za Kongres muslimanskih intelektualaca 1927. godine. Govoreći o pokrivanju lica žena i njihovoj društvenoj ulozi, reisul-ulema Čaušević je kazao:

“Postoje verski udžbenici u kojima se kaže da se devojka mora pokriti čim napuni 12 godina i da više ne smije saobraćati sa tuđincima. Ali to nije verski zakon. Ti udžbenici su u ovome slučaju samo tumači jednog običaja. Mada je postojalo jedno takvo tumačenje, ipak je uvek bilo ašikovanja. Vremena menjaju shvatanja pojedinih običaja.” (A. K., 1927:3)

Konzistentnost u povezivanju godina kada se žene trebaju kriti, godina do kada mogu izlaziti izvan kuće, do kada im je dozvoljeno posjećivati džamije i odvajati se od muškaraca, a koji su spomenuti u argumentima navedene bošnjačke uleme, daje

indikacije da je pitanje izolacije žena kod Bošnjaka bilo povezivano i s propisima hanefijskog mezheba o zabrani odlaska žena u džamiju.

To je potvrdio i Mehmed Begović koji se, nekoliko godina kasnije, prilikom tematiziranja društvenog angažmana žene i njene vidljivosti u javnoj sferi, dotakao i propisa hanefijskog mezheba o pitanju dozvoljenosti odlaska žena u džamiju. On je, između ostalog, ustvrdio kako pravници hanefijskog mezheba dozvoljavaju ženama učešće u nekim zajedničkim molitvama u džamiji i to naročito za vrijeme mjeseca ramazana, pri tome se pozivajući na poglavlje o namazu iz djela *Multeka*. (Begović, 1931:28) Na ovaj stav odgovorio mu je Sejfulah Proho koji se s tim nije složio: “...tamo izričito stoji da žene osim starica neće prisustvovati džematima sa muškarcima, dok nema nikakve naročitosti ni za koje vrijeme pa ni za ramazan. Ovdje je dakle ustvrdio nešto što nikako nema u djelu na koje se poziva, misleći valjda da i to ima”. (1931: 14)

Do Drugog svjetskog rata o ovom pitanju se moglo dodatno još pročitati i u članku Husein-ef. Đozo iz 1936. godine u kojem on, prevodeći fetvu Al-Azhara o otkrivanju lica žene, između ostalog, prevodi i dio fetve gdje se naglašava da islam naređuje ženi da odlazi u džamije i obavlja namaz zajedno sa muškarcima. (Đozo, 1936:80)

Nakon Drugog svjetskog rata izlazak žene iz kuće je reguliran zakonskim regulativama nove države. Bošnjakinja je, poput žena drugih konfesionalnosti, dobila punu ravnopravnost u svim sferama društvenog djelovanja. Ipak, veća vidljivost i prisutnost žene u javnoj sferi nije podrazumijevala nužno i promjenu svijesti uleme o prisustvu žena u džamijama. Kada je 1966. godine u *Glasniku* IVZ uvedena rubrika "Pitanja čitalaca i naši odgovori", među često postavljanim pitanjima bila su ona o dozvoljenosti odlaska žena u džamije i načinu obavljanja namaza ženama u džamijama i u džematu. ("Pitanja čitalaca", 1966:430; 1967:456; 1970:21; 1976:680-682)

Prvo pitanje o dozvoljenosti odlaska žena u džamije postavljeno je 1966. godine. Husein-ef. Đozo je na ovo pitanje dao vrlo opširan odgovor u kojem je naglasio kako islam nedvojbeno dozvoljava ženama da prisustvuju džematu u džamijama i da obavljaju zajednički namaz s muškarcima. Kao argumente za svoj stav Husein-ef. Đozo naveo je predanje Vjervjesnika, a.s., o zabrani sprečavanja žena da posjećuju džamije te predanja koja svjedoče o praksi muslimanki prvih generacija. Nakon argumenata iz tradicionalnih izvora, Đozo koristi i svoj idžtihad kako bi propis o odlasku žene u džamiju tumačio racionalno, odnosno u skladu sa zahtjevima novog vremena. U tom kontekstu on kaže:

"Karakteristično je ovo pitanje. Mi pitamo da li žena može otići u džamiju, gdje se klanja, uči i vazi. Međutim, ne pitamo, da li ona može otići u bar, birtiju, da li ona može ostati vani do pola noći, da li može otići na plažu itd. Ako sve to može i ako smo svojim kćerima i ženama sve to dozvolili, što im ne bismo dozvolili da mogu otići i u džamiju, jer znamo da tamo ništa rđavo neće čuti niti naučiti." ("Pitanja čitalaca", 1966: 249-250)

Odgovor Husein-ef. Đoze na postavljeno pitanje prvi je iscrpni stav jednog bošnjačkog alima o temi odlaska žena u džamije. No, njegov

odgovor, koji se kosio s dotadašnjim općeprihvaćenim stavom hanefijske pravne škole, nije se svidio određenim imamima koji nisu bili spremni na takve promjene. Jedan od njih bio je imam iz Pojska kod Zenice Derviš-ef. Spahić, koji je na ovaj odgovor H. Đoze poslao i prigovor. Prigovor je objavljen u *Glasniku* (1967:37) u formi jedne rečenice u kojoj se kaže kako se Derviš-ef. Spahić ne slaže sa stavom da i žene mogu ići u džamiju i u džematu zajedno sa muškarcima obavljati namaz. Međutim, u neobrađenoj arhivi VIS-a pronašli smo izvorno pismo Derviš-ef. Spahića u kojem on opširno i uz navođenje hadisa i stavova hanefijskog mezheba argumentira svoj stav da žene nisu zadužene džematom i da ne trebaju ići u džamiju. Prema njemu, nedopustiv je izlazak žene iz kuće bez nužde, a to uključuje i odlazak u džamiju. On se osvrće na same zahtjeve žena za prisustvo namazima u džamiji zaključujući da:

"U današnjim našim prilikama nemoguće im je udovoljiti islamskim propisima da mogu dolaziti u džamiju radi obavljanja namaza. Prema tome, svojim odlaskom u džamiju ženske osobe čine grijeh, jer napuštaju ono što im je farz i razumije se stupaju u haram. (...) Pitanje ženskog prisustvovanja džematu je trebalo ranije riješiti i zabraniti im miješanje, a naročito novim džumama, mevludima i hadžijskim dovama, jer njihovim prisustvom čini se veliki fesad i grijeh." (Arhiva GHB, 1966, neobrađeno).

U odgovoru na ovaj prigovor Derviša Spahića, H. Đozo podvlači da on poznaje propise hanefijskog mezheba, stavove Ebu Hanife i imama Muhameda i Ebu Jusufa, ali napominje da se propisi o odlasku žena u džamije i izlasku izvan kuće trebaju razumijevati u skladu s prilikama u kojima se našla Bošnjakinja u savremenom dobu.

"Čini nam se da je Hadži Derviš ef. u ovom pitanju izgubio iz vida činjenicu da se položaj žene iz temelja izmijenio. Ona se oslobodila kuće. Ona više nije samo domaćica i majka", navodi Đozo. ("Pitanja čitalaca", 1967: 37)

Odgovor Husein-ef. Đoze nije bio dovoljno uvjerljiv za Derviš-ef. Spahića. Dvije godine kasnije, Spahić-ef. je objavio i članak "Žena i hadž" u kojem obrazlaže argumente i dokaze da je ženama u savremenom dobu zabranjeno ići i na hadž te da, umjesto toga, žene trebaju poslati bedela da za njih obavi hadž. Argumenti koje Spahić-ef. navodi nisu utemeljeni na Kur'anu niti hadisu već su analogni zabrani odlaska ženama u džamiju. Prema njegovom mišljenju, žena otežava obavljanje namaza muškarcima i određenim radnjama kvari namaz muškarcima te joj stoga treba zabraniti odlazak na hadž. (Spahić, 1969) Članak je objavljen uz pismo Derviš-ef. u kojem on izražava negodovanje što je Hasan-ef. Ljevaković dozvolio obavljanje hadža ženama a, uz to, dozvolio im je i dolazak na hadžijsku dovu te agitovao da dođu na doček hadžija. (Spahić, 1969:453)

Osim Derviš-ef. Spahića, druga bošnjačka ulema nakon Drugog svjetskog rata nije javno iznosila stavove koji se protive odlasku žena u džamije. Stav Spahić-ef., poput stavova ranije bošnjačke uleme, reflektuje stavove vodećih učenjaka hanefijskog mezheba a to dokazuje da hanefijski propisi o zabrani odlaska žena u džamije nisu bili nepoznanica kod Bošnjaka te da su bili prisutni u određenim udžbenicima koji su bili u upotrebi na ovim prostorima. Međutim, nakon pojave islamskog preporoda među Bošnjacima, ulema počinje intenzivnije zauzimati stav koji je suprotan stavovima hanefijskog mezheba po ovom pitanju. Ostaje samo pitanje koliko su ovi stavovi bili i u praksi prihvaćeni među Bošnjacima.

Običaj posjećivanja džamija od strane Bošnjakinja

Džamije na prostoru Bosne i Hercegovine, arhitektonski govoreći, pripadaju posebnoj arhitektonskoj tipologiji koja je bila prilagođena društvenim trendovima kod Bošnjaka, njihovom načinu življenja i razumijevanja islama koje podrazumijeva, između ostalog, i odnos spram prisustva žena u vanjskom svijetu, odnosno u džamiji.

Budući da je džamija, pored vjerskih rituala, bila i mjesto obrazovanja, humanitarnih, političkih i drugih društvenih aktivnosti, ženama nije bio zabranjen ulazak u džamije, a džamijski prostor je obavezno uključivao i mahfil, odnosno ograđen dio pored ulaza namijenjen ženama.

Žene su, istina, imale ograničen pristup džamijama u Bosni i Hercegovini u periodu prije Prvog svjetskog rata, kao posljedica slijeđenja hanefijskog mezheba koji je odvrćao žene od odlaska u džamije ali i kao posljedica insistiranja na propisima segregacije žene od muškaraca, njihovog izolovanja iz društva i zatvaranja u kuće. Žene su se u Bosni i Hercegovini, po pravilu, pokrivala i izolirale od 12. godine, odnosno nakon udaje. (Kreševljaković, 1932) Do tada, ženska djeca su pohađala mektebe zajedno s muškom djecom i odlazak u džamiju nije im bio ograničen. Primjera radi, 1905. i 1907. godine u dnevnim novinama objavljeni su izvještaji o hafiskim dovama dvjema trinaestogodišnjakinjama koje su organizovane u džamijama. ("Naši dopisi. Hafiza", 1905; "Domaće vijesti. Hafiz", 1907) Ovaj podatak svjedoči da žene u ovoj dobi nisu imale strogu zabranu posjećivanja džamija. Također, budući da nam je poznato iz određenih novinskih vijesti da je bilo izvjesnog prisustva žena u džamijama na mukabelama i slično, vjeruje se da među Bošnjacima, općenito, nije postojala stroga zabrana posjećivanja džamija svim ženama te da se praksa prisustva žena u džamijama razlikovala od mjesta do mjesta.

Izolacija i zatvorenost Bošnjakinje, u značajnoj mjeri, počela se mijenjati početkom Prvog svjetskog rata. Ratne okolnosti koje su dovele do odlaska i nestanka muškaraca, odnosno smrti izdržavatelja porodica, primorale su brojne Bošnjakinje da izađu iz kuće i počnu tražiti načine da prehrane porodicu. Za taj čin žene nisu imale luksuz tražiti izun od bilo koga, niti je ko imao obraza da im to zabrani. Ulema je bila svjesna činjenice da nije u mogućnosti svim ženama osigurati izdržavanje kako ne bi imale potrebe raditi. I nakon rata žene su nastavile s

radom van kuće, a određeni broj žena je odlučio da stiže i više obrazovanje.

Izlazak žene iz kuće zbog rada i obrazovanja otvaralo je vrata većem prisustvu žena u džamijama. Vjeruje se da je u ovom periodu u velikom dijelu Bosne i Hercegovine ženama omogućen dolazak u džamiju, odnosno da su žene imale priliku odlaziti u džamiju samo na teravih-namaz u vrijeme mjeseca ramazana. O tome je Mehmed Begović 1931. godine kazao: "Kod nas kao i u drugim zemljama hanefijskim, žene pohađaju džamije za vreme ramazana i klanjaju teraviju na balkonu u džamiji. Imam Jusuf i imam Muhamed dozvoljavaju starim ženama da prisustvuju i ostalim molitvama u džamiji." (Begović, 1931: 28)

U nadolazećim godinama ženama se dozvolilo i prisustvo predavanjima za žene, hatma dovama, mevludima, hadžijskim dovama i sl. Časopis *El-Hidaje* je od svog prvog godišta 1936. godine izvještavao o održanim predavanjima za žene u vrijeme ramazana i o prisustvu žena na mevludima u džamijama. (Kadić, 1936: 132)

Također, među fotografijama u Fotoarhivi Gazi Husrev-begove biblioteke nalazi se poseban set fotografija koje su nastale tokom dženaze reisul-ulemi Džemaludin-ef. Čauševiću 1938. godine na kojim se nalaze žene koje su došle na dženaza-namaz u haremu Gazi Husrev-begove džamije. Činjenica da su žene, mlađe i starije, pokrivenog i otkrivenog lica, usred bijela dana u Gazi Husrev-begovoj džamiji prisustvovala neobaveznom dženaza-namazu dokazuje da su se okolnosti vezane za izlazak žena van kuće i boravak žena u džamijama nakon Prvog svjetskog rata dosta promijenile.

Nakon Drugog svjetskog rata, žene su dobile daleko veća prava u pogledu slobode izlaska iz kuće, a to je podrazumijevalo i njihovu veću vidljivost u džamijama. *Glasnik VIS-a*, a kasnije i *Preporod*, izvještavali su o brojnim aktivnostima organizovanim za žene unutar džamija. To, međutim, nije davalo stvarnu sliku o njihovom svakodnevnom učešću u džamijskim aktivnostima. Žene su i dalje, u najvećoj mjeri, odlazile u džamije samo tokom ramazana na teravih-namaze. Tome svjedoči intervju

s reisul-ulemom Sulejman-ef. Kemurrom iz 1959. godine tokom kojeg mu je postavljeno pitanje: "Zašto žene dolaze u džamiju samo u vrijeme ramazana?" U svom odgovoru reisul-ulema Kemura je potvrdio da odlazak Bošnjakinja u džamije i dalje nije bio uobičajen: "Mogu da dolaze. Samo to nije običaj. Kod nas se to sada počelo praktikovati. Ima čak i propis ako žena dođe u džamiju da zauzme mjesto iza muškarca, a to iz moralnih obzira". (Arhiv BiH, Komisija za vjerska pitanja, 1959, kutija 7, 111/59) Također, na to upućuje i čitalac *Glasnika VIS-a* iz Sarajeva koji je Husein-ef. Dozi 1966. godine postavio pitanje: "Molim da mi se objasni kako Islam gleda na prisustvovanje ženskih osoba u džematu isključivo za vrijeme ramazana i to u teravih namazu?" ("Pitanja čitalaca", 1966:249)

Iz ovoga se može zaključiti da Bošnjakinje, i nakon izlaska iz kuće, nisu imale običaj učestalo posjećivati džamije ili da je i dalje postojao izvjestan otpor dolasku žena u džamije među imamima i drugim džematlijama.

Poznato je da u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine, konkretno dijelovima Krajine i Hercegovine, žene nisu do kraja 70-ih godina prošlog stoljeća imale nikakvog pristupa namazima koji su se obavljali u džematu. O tome je najviše pisano u izvještajima s ramazanskih praksi učenika Gazi Husrev-begove medrese. U listu učenika medrese *Zemzem* 1972. godine objavljeno je da su "u svojim izvještajima učenici istakli da u nekim krajevima u Krajini i Hercegovini žene ne dolaze u džamije na teraviju." ("Praksa učenika tokom Ramadana 1391", 1972:14)

Šire o ovom običaju u Krajini javnost je imala priliku saznati iz teksta Ismeta Veladžića "Ženama zatvorena džamijska vrata" u kojem Veladžić obrazlaže kako na području Odbora Islamske zajednice Bužima, Cazina, Velike Kladuše, Pećigrada, Bosanske Krupe i Bihaća vlada običaj koji zabranjuje ženama da u džematu koji je sastavljen i od muškaraca klanjaju namaz. Žene zbog toga, kaže on, uopšte ne klanjaju teraviju niti idu u džamiju na dnevne namaze. Mevludi i vazovi se održavaju odvojeno za muškarce i žene, ali su rijetkost, navodi Veladžić.

(1972:2) Godine 1976. o tom običaju pisao je i Džemaludin Latić (1976:9) koji je na ramazanskoj praksi boravio u okolini Bužima. I on je kazao da je u ovom kraju postojalo neko pravilo da žene ne bi trebale dolaziti u džemat. Također, iste godine izvjesna Fatima Veladžić, čitateljka *Glasnika IZ* iz Bužima požalila se Husein-ef. Dozi na stanje žena u njenom kraju. navodeći da imami i starije džematlije sugeriraju ženama da ne bi trebale ići u džamiju niti slušati vaz, te da “ženi nije sahih da klanja za imamom.” (Dozo, 1976:680) Dodatno, 1977. godine čitateljka *Zemzema* iz Kozarca Adžemović Enisa (1977:27), također, žalila se da u pojedinim selima na području Kozarca žene ne idu ni na teraviju.

No, pitanje slobode odlaska žena u džamiju u ovom kraju nije bilo samo vjersko pitanje, već je u velikoj mjeri bilo razumijevano kao običaj. Ubrzo nakon tekstova o ovoj praksi, situacija se počela mijenjati te su i u ovim predjelima žene počele odlaziti u džamiju na dnevne namaze i teravijah-namaz. Iz intervjua obavljenog s L. M. iz Bosanske Gradiške saznajemo da je njezina tetka rođena 1955. godine upamtila vrijeme kada žene u njenom mjestu (Orahova) nisu imale pristup džamiji uopće, dok njena majka rođena 1964. godine ne pamti takve zabrane. To pokazuje da je ovaj običaj 70-ih godina počeo postepeno iščezavati i iz ovih predjela Bosne i Hercegovine.

Danas je na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine ženama omogućen odlazak u džamiju na dnevne namaze i druge aktivnosti koje se organizuju unutar džamija.

Prisustvo Bošnjakinja na džuma-namazima

Pošto su Bošnjakinje do kraja 70-ih godina u skoro svim krajevima Bosne i Hercegovine dobile slobodan pristup džamijama, javilo se pitanje prisustva žena na džuma-namazu. Godine 1977. imam iz Bosanske Gradiške Besim-ef. Šeper poslao je Husein-ef. Dozi prijedlog da se omogući slobodan pristup svim ženama na džuma-namaz, te da se u ilmihalima i vjerskim

udžbenicima ispravi informacija da je džuma-namaz samo za muškarce. U odgovoru na njegov prijedlog Dozo je kazao kako žena, prema fikhskim propisima naše pravne škole, nije obavezna prisustvovati džuma-namazu ali da bi, s obzirom da ne postoji šerijatska smetnja, bilo dobro da žena prisustvuje i džumi. (Dozo, 1977:459-460)

Ovakav odgovor Huseina Doze upućuje na to da žene zasigurno dotada nisu išle na džuma-namaz. Slijedom objavljivanja ovoga prijedloga i odgovora, javljali su se intenzivni pritisci i zahtjevi Bošnjakinja da im se osigura slobodan pristup i džuma-namazu. Tako, 29. maja 1978. godine predsjednik Odbora Islamske zajednice Sarajevo, Jarebica Ahmed, šalje Starješinstvu IZ za BiH, Hrvatsku i Sloveniju dopis u kojem navodi da je 24. maja ovaj odbor, na usmeni zahtjev brojnih žena i pismeni zahtjev Beganović Sadike iz Sarajeva, donio Odluku da se ženama dozvoli klanjanje džuma-namaza u Carevoj džamiji. (Arhiv GHB, VIS, 1978, 810/78)

Na ovaj dopis odgovorio je reisul-ulema Naim-ef. Hadžić koji je, u prvom redu, konstatirao da žene nisu obavezne obavljati ovaj obred te da ako obave džumu nisu dužne klanjati podne-namaz. U nastavku on kaže: “Ne bi, kako se vidi, bilo nikakva osnova ne udovoljiti želji onih žena koje žele da prisustvuju i klanjaju džumu namaz. Ne možemo im nametati i pripisivati džumu kao obavezu, ali niti zabranjivati, ako to one žele.” (Arhiv GHB, VIS, 1978, 810/78)

Tako je od 1978. godine ženama obezbijeđen prostor za obavljanje džuma-namaza u Carevoj džamiji. Iz intervjua sa svršenicom (ime poznato autorici)³ četvrte generacije obnovljenog ženskog odjeljenja Gazi Husrevbegove medrese saznajemo da su učenice medrese u ovom periodu bile obavezne prisustvovati džuma-namazima te da se vodila evidencija o tome.

U novije vrijeme, pored Careve džamije, žene u Sarajevu imaju priliku klanjati džuma-namaz i u džamiji Kralja Fahda. Iznimno, Bošnjakinje imaju mogućnost da prisustvuju džuma-namazu i u drugim mjestima gdje im džamijski prostor i mjesni organi IZ to dozvoljavaju. Primjera radi,

od 2019. godine Savjet Muftijstva zeničkog donio je Odluku o organiziranju džuma-namaza za žene u svim medžlisima pri Muftijstvu zeničkom. Bošnjakinje, međutim, nikada nisu omasovile svoje prisustvo na džuma-namazu niti su im ikada osigurani odgovarajući uvjeti za to.

Zaključak

Iz navedenih podataka zaključuje se da su stavovi hanefijskih učenjaka o zabrani odlaska ženama u džamiju bili zastupljeni i među bošnjačkom ulemom kao i u određenim vjerskim udžbenicima koji su u osmanskom i postosmanskom periodu bili u upotrebi u Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje je u tom periodu kod Bošnjaka, kao i u brojnim drugim muslimanskim sredinama, bilo usko vezano za pitanje izlaska žene iz kuće, odvajanja žena od muškaraca, izolacije žena iz društva, odnosno vidljivosti žena u javnoj sferi općenito.

Do kraja Drugog svjetskog rata među Bošnjacima se javljalo sve više uleme koja je zagovarala dozvoljenost i nužnost izlaska žene iz kuće i njen veći društveni angažman. No, nije sva ulema bila saglasna s tim. Uprkos sve većoj emancipaciji i ravnopravnosti koju su žene dobile u socijalističkoj Jugoslaviji, rasprave i praksa zabranjivanja posjećivanja džamija ženama u određenim dijelovima Bosne i Hercegovine do 70-ih godina prošlog stoljeća svjedoče da se stav hanefijske pravne škole po pitanju odlaska žena u džamije nije olahko zanemario i zaboravio. Od pojave islamskog preporoda u Bosni i Hercegovini, bošnjačka ulema, uz sagledavanje vremena i prilika i korištenje vlastitog idžtihada, počinje sve više zauzimati stav koji je suprotan stavovima hanefijskog mezheba po ovom pitanju. Bošnjakinje su tako do kraja 70-ih godina u skoro svim krajevima Bosne i Hercegovine dobile slobodan pristup džamijama. One, međutim, i dalje nemaju osigurane uvjete za obavljanje džuma-namaza u svim gradovima Bosne i Hercegovine.

³ Intervju obavljen u domu ispitanice 22. septembra 2022. godine.

Literatura

- Arhiv BiH.
Arhiv GHB.
- Adžemović, Enisa (1977). "Mladi pitaju – mladi odgovaraju". *Zemzem*, br. 7, str. 27.
- (El-)Ajni, Bedruddin (s. a.). *Umdet el-kari šerh Sahih el-Buhari*. (S.n.), Dar el-Fikr, 6. tom.
- A. K. (1927). "Značajna izjava Reis-ul-Ulema". *Politika*, br. 7048, str. 3.
- Begović, Mehmed (1931). *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*. Beograd, Grafički umetnički zavod "Planeta".
- Đozo, Husein (1936). "Da li je problem otkrivanja žene vjerskog ili socijalnog karaktera? Gledište Mešihetul Ezhera o tom pitanju". *Novi Behar*, god. 10, br. 6-9, str. 78-80.
- Đozo, Husein (1976). "Pitanja i odgovori", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 39, br. 4, str. 680-682.
- Đozo, Husein (1977). "Pitanja i odgovori", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 40, br. 4, 1977., str. 458-460.
- Ebu Davud (s.a.). *Sunen Ebi Davud*. (s.n.), Muesseset er-Rejan, tom 2.
- Eluh, Amine (1967). "Ne sprečavajte vjernice da posjećuju džamije". Prevod: H. A. Hukić. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 30, str. 333-336.
- Ibn Maze, Burhanuddin (2004). *El-Mubit el-Burhanij fi el-fikh en-Nu'manij*. (S.n.), El-Kutub el-'ilmijje, tom 2.
- Ibni Muslim (1919). "Muslimansko žensko pitanje", *Pravda*, br. 18, str. 3.
- Imam Muslim (1991). *Sahih Muslim*. (s.n.), Dar el-kutub el-'ilmijje, tom 4.
- Kadić, Rasim (1936). "Proslava mevluda u Bos. Novom". *El-Hidaje*, god. 1, br. 7-8, str. 132.
- Kreševljaković, Hamdija (1932). *Dževdet pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*. (s.n.), Islamska dionička štamparija.
- Kurtović, Šukrija (1922). "Gajret i obrazovanje žena". *Gajret*, god. 7, br. 4 i 5, str. 51-54.
- Latić, Džemaludin (1976). "Na bužimskim Brigovima". *Preporod*, br. 24, str. 9.
- Mehmedović, Ahmed (2018). *Leksikon bošnjačke uleme*. Sarajevo, Gazi Husrevbegova biblioteka.
- Prohić, Sejfullah (1931). "Jedno potrebno upozorenje", *Hikmet*, god. III, br. 25, str. 13-15.
- Spahić, Derviš (1969). "Pismo H. Derviš ef. Hasan ef. Ljevakoviću". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 32, str. 453.
- Spahić, Derviš (1969). "Žena i hadž", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 32, str. 453.
- Sulejmanpašić, Dževad (2018). *Jedan prilog riješenju našeg muslim. ženskog pitanja*. Sarajevo.
- Veladžić, Ismet (1972). "Ženama zatvorena džamijska vrata". *Preporod*, br. 33, str. 2.
- "Domaće vijesti. Hafiz" (1907). *Ogledalo: organ naprednih muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, god. 1, br. 9, 26. jula, str. 5-6.
- "Naši dopisi. Hafiza" (1905). *Bošnjak: list za politiku, pouku i zabavu*. Sarajevo, god. 15, br. 30, 29. jula, str. 3.
- "Pitanja čitalaca i naši odgovori" (1966). *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 29, str. 430.
- "Pitanja čitalaca i naši odgovori" (1967). *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 30, str. 37.
- "Pitanja čitalaca i naši odgovori" (1967). *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, god. 30, str. 456.
- "Pitanja čitalaca i naši odgovori" (1970). *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, god. 33, str. 21.
- "Praksa učenika tokom Ramadana 1391" (1972). *Zemzem*, god. 5, br. 1-2, str. 13-14.

الموجز

حضور النساء البوشناقيات في المساجد عبر التاريخ:
بين آراء العلماء والعرف

سمية ليفاكوفيتش - سوباشيتش

يقدم المقال في بدايته تحليلاً موجزاً لموقف الإسلام العام من قضية ذهاب النساء إلى المساجد. وبهذا المفهوم، يقدم المقال عرضاً عاماً للأحاديث التي جاء فيها النهي عن منع المرأة من ارتياد المساجد، ويحلل كيف تحجج البعض بمبدأ «فساد الزمان» ليبرروا - بعد وفاة النبي صلى الله عليه وسلم - تجاهلهم لهذا النهي. كان علماء المذهب الحنفي - الذي يتبعه البشناقة - يميلون بشكل خاص إلى هذا الرأي، ومع أخذ هذا في الحسبان، يستعرض المقال آراء العلماء البشناقة حول هذه المسألة ويقدم تحليلاً للعرف المتبع بخصوص ارتياد النساء المساجد وحضور صلاة الجماعة والمشاركة في الأنشطة الدينية الأخرى داخل المسجد، منذ انسحاب العثمانيين وحتى يومنا هذا.

الكلمات الرئيسية: المرأة البوشناقية، المرأة المسلمة، العلماء، المذهب الحنفي، صلاة الجمعة، صلاة التراويح، العرف الديني.

Summary

PRESENCE OF BOSNIAK WOMEN IN THE
MOSQUE THROUGHOUT HISTORY: OPINIONS
OF ULAMA AND CUSTOMARY PRACTICE

Sumeja Ljevaković-Subašić

The introduction of this work presents a short analysis of the general view of the Islamic sources regarding women's attendance in the mosque. It offers a review of the hadith relating the Messenger's prohibition of preventing women from going to the mosque and explains how this Prophet's prohibition was neglected after his demise with the excuse of *fasadu-z-zaman* or corruption of society/times. This attitude was particularly popular within the Hanefi School which was also the school of law followed by the Bosniak ulama. Keeping this in mind, the article further reviews the opinions of Bosniak ulama in this regard and analyses the customary practice in Bosnia and Herzegovina of women attending the jamaat gatherings as well as of their participation in other activities in mosques from the post-Ottoman period to the present day.

Keywords: Bosniak woman, Muslim woman, ulama, Hanefi madhab, salat-ul-jumu'a, terawih salah, religious custom